

Är husgrunden Brahes boktryckeri?

Arkeologisk undersökning i samband med skolprojektet
”Brahes boktryckeri?” av RAÄ 197, Visingsö socken i
Jönköpings kommun, Jönköpings län

Är husgrunden Brahes boktryckeri?

Arkeologisk undersökning, i samband med skolprojektet "Brahes boktryckeri?" av RAÄ 197, Visingsö socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län

Innehåll

Inledning.....	5
Målsättning och metod	5
Målsättning.....	5
Metod	6
Topografi.....	8
Fornlämnings- och kulturmiljö.....	8
Per Brahes boktryckeri.....	8
Norra gravfältet	9
Närområdet	10
Tidigare undersökningar.....	11
Resultat	11
Grunden.....	11
Rutorna	13
Lagda hällar	14
Är detta grunden till tryckeriet?	15
En boktryckare och ett tryckeri	15
Var låg tryckeriet?	15
Boktryckare Johann Kankel.....	17
Tryckeriet och dess produktion.....	18
Fynd.....	20
Skolprojektet och förmedling.....	21
Utvärdering.....	26
Att gräva med barn	26
Att gräva med arkeologer	28
Sammanfattning.....	29
Åtgärdsförslag.....	30
Administrativa uppgifter.....	31
Referenser.....	32
Tryckta källor	32
Muntliga källor.....	33
Arkiv.....	33
Kartunderlag.....	33

Bilagor

Bilaga 1. Artikel i Jönköpingsposten

Inledning

I samband med ett skolprojekt har en arkeologisk forskningsundersökning genomförts av Visingsö RAÄ 197, som är en husgrund. Undersökningen ägde rum i början av september 2015 inom fastigheten Kumlaby 10:1. Den aktuella undersökningsytan var 25 m². Undersökningen bekostades av Jönköpings läns museum och med bidrag från Sparbanksstiftelsen Alfa.

Fält- och rapportansvarig var Anna Ödeén, deltog i fält gjorde också Susanne Haltiner Nordström, båda antikvarier vid Jönköpings läns museum.

Målsättning och metod

Målsättning

Den huvudsakliga målsättningen med undersökningen var att fastställa om den registrerade husgrunden var lämningarna efter Per Brahes boktryckeri från sent 1600-tal. Om det under fält- och efterarbetet visade sig inte vara det, fanns det andra frågeställningar att arbeta utifrån:

- Vilken typ av byggnad har det rört sig om?
- Vilken funktion har byggnaden haft?
- Från vilken tidsepok kommer den?

Med en ökad kunskap om lämningen var vår förhoppning att också få en insyn i en av alla de verksamheter som var knutna till grevskapet Visingsborg, ett boktryckeri.

FIGUR 2. Översikt över platsen för undersökningen. Foto från nordöst.

Metod

Första dagen i fält, innan skolbarnen var på plats, förbereddes undersökningsytan. Med hjälp av grävmaskin torvade vi av området där vi efter en arkeologisk förundersökning 2013 visste att grunden låg (Ödeén 2014). Vi följde de befintliga syllstenarna, som låg strax under grästorven och öppnade upp en 25 m² stor yta öster om dessa (FIGUR 3).

Däremot frilades inte hela syllen som var framme 2013 och anledningen till det var att det ligger en telekabel på syllstenarna och strax under grästorven. Det var för vanskligt att ha en frilagd telekabel inom undersökningsområdet samtidigt som så många skulle röra sig på ytan.

Den första dagen sattes också skyddsutrustning upp mot landsvägen i form av betongbarriärer och vägmärken. Detta var med anledning av att förundersökningsytan låg alldeles intill landsvägen och inom vägområdet (FIGUR 4).

Eftersom det rörde sig om ett skolprojekt fick fältarbetet läggas upp något annorlunda än om det varit erfarna arkeologer som undersökt platsen. Efter att vi torvat av ytan lade vi upp meterrutor i ett koordinatsystem: A1-6, B1-6 samt C1 (FIGUR 3 OCH 12).

FIGUR 3. Plan över 2013 och 2015 års framkomna syllstenar.

FIGUR 4. Avbanad yta och avspärningen mot landsvägen. Foto från öster.

Eleverna delades in i grupper om två i varje och ansvarade för undersökningen av en meterruta i taget. Fyllningen och rasmassorna intill syllstenarna skärslades upp i fyllfat och hinkar och sållades sedan. Lagren mellan stenarna söktes också av med metalldetektor. Den befintliga stengrunden lämnades orörd kvar. Däremot togs rasmassorna och de lösa stenarna inom själva grunden bort. Det var 14 elever i klasserna 3-4-5-6 som under 3 dagar deltog i undersökningen av fornlämningen. För övriga deltagare och besökare se under ”Skolprojektet och förmedling”.

Framkomna syllstenar mättes in med nätverks-RTK och fotograferades digitalt. I undersökningsplanen stod att framkomna konstruktioner och anläggningar skulle ritas på milimeterpapper. Utifrån resultatet, med endast en handfull nyfunna syllstenar ansågs dock inte detta nödvändigt.

Efter undersökningen fylldes schaktet igen med dumpmassorna. Syllstenarna ligger orubbade kvar.

FIGUR 5. Avbanad yta och första raden av rutsystemet A1-6. Foto från söder.

Topografi

Visingsö är 14 kilometer lång och som bredast 3 km. Öns högsta nivåer ligger på knappt 120 meter över havet, det vill säga som mest cirka 30 meter över Vättern. Den undersökningsyta som var aktuell här ligger på Visingsös höjdrön och intill huvudvägen på ön.

Geologiskt är ön uppbyggd av skiffer och sandsten och tillhör den så kallade Visingsöformationen. Tillsammans utgör de sedimentära bergarterna i Visingsöformationen en över 1000 meter tjock lager-serie runt Vättersänkan. Den finns bland annat på Vätterns botten där Visingsö är ett uppstickande parti (Hjort 1987).

Jordarterna på ön är lerig morän och grovmo-grus och det är den sistnämnda som råder där undersökningen ägde rum.

Fornlämnings- och kulturmiljö

Namnet Visingsö finns i avskrifter från 1240 då det skrivs *Visinsbo*. Förleden *vising* eller *vis* betyder sidlänt sankmark med efterleden *ö* som motsvarar land vid vatten (Agertz 2008).

Den rika kulturmiljön på Visingsö har gjort att hela ön klassats som riksintresse för kulturmiljövården. I Riksantikvarieämbetets förteckning över riksintressanta kulturmiljöer anges Visingsö som en "Ovärderlig miljö med rika lämningar från forntid, medeltid och Brahetid..." (Riksantikvarieämbetet 1990).

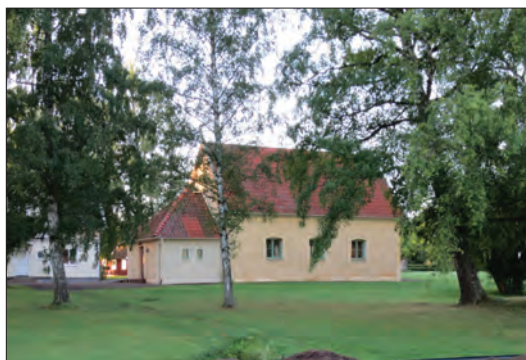
Byn som undersökningsområdet ligger i heter Kumlaby. Fram till mitten av 1500-talet var det en egen socken som omfattade den norra delen av ön. Namnet nämns i de historiska källorna redan 1294, då det skrivs *Cumblaby*. Enligt ortnamnforskare Jan Agertz är det troligt att byns namn från början endast bestod av *Kumla* i betydelsen kummel eller stenröse men där man sedan lagt till *by* för att särskilja bynamnet från sockennamnet (Agertz 2008).

Kumlaby ligger på öns höjdrön och det är utmed detta som en koncentration av fornlämningar finns.

Per Brahes boktryckeri

Under sent 1600-tal grundade Per Brahe ett tryckeri på ön. Det var en boktryckare från Danzig, Johann Kankel, som kom till ön 1666 för att starta upp verksamheten. Tryckeriets sista alster var en sorgeskript som trycktes 1683 (Almqvist 1965).

Exakt var det här tryckeriet har legat är osäkert, men enligt Sven Almqvist, som skrivit boken *Johann Kankel, Per Brahes boktryckare på Visingsö* fanns en tomt väster om vägen mellan Kumlaby kyrka och tingshuset som kallades för *Tryckareträdgården* (FIGUR 6). Det är högst troligt att boktryckeriet har legat i närområdet till denna och det är också i det området som en husgrund påträffades under en arkeologisk förundersökning 2013 (Ödeén 2013). Det är också den husgrunden som är orsaken till föreliggande projekt. Mer om

FIGUR 6. Tingshuset, som byggdes i mitten på 1600-talet.

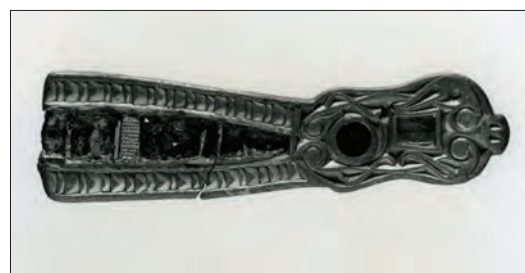
var tryckeriet kan tänkas ha varit beläget och om boktryckare Kankel under "En boktryckare och ett tryckeri".

Norra gravfältet

Den yta som var aktuell vid den arkeologiska undersökningen gränsar till det norra gravfältet, Visingsö RAÄ 11:1 och 11:2. Norra gravfältet har sammanlagt drygt 100 gravar i form av stensättningar, högar, treuddar, långhögar och en domarring.

Det norra gravfältet på ön är det som har flest arkeologiskt undersökta gravar. Undersökningarna, som gjordes i början av 1900-talet rörde ett 80-tal gravar, belägna både öster och väster om vägen. Enligt den dokumentation som finns tillgänglig rörde det sig om brandgravar med sotlager och brända ben (Gustafsson 1997). De fynd som påträffades var bland annat hela keramikkrärl, pärlor (FIGUR 8), benkammar, bronsbeslag, ett treflikigt bronsspänne, bronsskålar och delar av bronskedjor tillhörande en våg, spännbucklor, järnföremål och ett remändebeslag av brons med almandininläggningar (FIGUR 7).

Under en förundersökning 2014 i samband med att en stenkista skulle anläggas och avlopp läggas ned strax intill gravfältet påträffade också nya gravar (Ödeén 2014b). De var inte synliga ovan jord utan det rörde sig om tre brandgravar i form av gropar med brända

FIGUR 7-8. Ovan. Remändebeslag med almandininläggningar från norra gravfältet. Almandin är en röd granat. Foto: Göran Sandstedt. Nedan. Några av de pärlor som hittats vid undersökningar på norra gravfältet. Foto: Göran Sandstedt.

ben och keramik. Troligen har det legat en hög eller stensättning ovan dessa som nu är borttagen. Den planerade stenkistan kunde förflyttas något och de nyupptäckta gravarna ligger kvar. Efter den undersökningen och upptäckten har begränsningen för gravfältet utvidgats något.

Närområdet

Förutom det norra gravfältet finns också fem ensamliggande högar i närområdet: Visingsö RAÄ 121:1–3 och 10:1–2 samt Visingsö RAÄ 24:1 som är platsen för en borttagen hög (FIGUR 1).

Att flera gravar har förstörts i området kan man läsa i de historiska källorna. Filosofie Lectorn vid Braheskolan, Sven Peter Liljenroth, anlade en botanisk trädgård i området under sent 1700-tal och det verkar inte som han tog hänsyn till de förhistoriska gravarna. Linnés lärjunge Johan Abraham Gyllenhaal var på besök på ön 1775 och han skriver: *”Ekållon woro af H. Lectorn Liljenroth satta på N. sidan af en stor ättebacke, och hade desamme redan skutit et par tum. På ättehögarne ær 1/4 alns god matjord och derunder stenblandad sand och skiffermylla”* (Kilander 1991).

Även Sjöborg tar upp platsen i sin *Samlingar för Nordens fornälskare*: *”Den plats, på hvilken den år 1801 aflidne Filosofie-Lectorn, Professor Mag:r Sven Peter Liljenroth analde en botanisk trädgård, tillhörde den urgamla Ättebacken vid Kumlaby. Öster om Gymnasii-byggnaden hafwa, enligt hwad öboerne berätta, de största Ättögar haft sitt läge, men af dessa hafwa genom markens uppodling alla lämningar redan upphört.”* (Sjöborg 1830).

Det finns också spår av äldre boplatser i området. Strax väster om den aktuella husgrunden ligger Visingsö RAÄ 126:1 där en härdrest, bränd lera och förhistorisk keramik har påträffats (Ödeén 2104a). Dessutom framkom två härdar i närområdet under en förundersökning 2013, de är registrerade som Visingsö RAÄ 196 och 198 (Ödeén 2014a).

Något längre bort, omkring 200 meter norrut, påträffades ett intressant område i samband med en förundersökning år 2012 (Ödeén 2012). Visingsö RAÄ 185 som lämningen heter i FMIS är registrerad som bytomt/gårdstomt och har tolkas som Kumlabys gamla bytomt (FIGUR 1). Under förundersökningen framkom ett hållgolv, härdar, stolphål, en skärvstenshög med mera.

Under den förundersökning då den nu aktuella husgrunden påträffades framkom också en anläggning som tolkades som ett grophus, Visingsö RAÄ 204, strax intill Kumlaby kyrka. I anläggningen fanns keramik, obrända ben, förkolnade sädeskorn och slagg. Slaggen som var smidesslagg har daterats till övergången mellan 1100–1200 tal och grophuset kan vara en verkstad som användes för smide under kyrkans uppbyggnad (Ödeén 2014a). Kumlabykyrka är från 1100-talet och byggd i romansk stil.

Tidigare undersökningar

Det var i samband med att bredband skulle läggas ned över stora delar av ön och den arkeologiska förundersökning som då genomfördes som hugrunden som är aktuell upptäcktes (Ödeén 2014a). I samband med denna förundersökning fann vi också härdar, en syllstensrad och ett grophus i närområdet.

Som tidigare nämnts, se ”Kultur- och fornlämningsmiljö”, undersöktes ett 80-tal gravar på det norra gravfältet under tidigt 1900-tal (Gustafsson 1997).

Resultat

Grunden

Den delen av grunden som påträffades vid förundersökningen 2013 visade sig vara den del av konstruktionen som också var mest välbevarad. Vid den undersökningen kunde djupet på grunden och stenmaterialet i den framtagna delen avläsas tydligt (FIGUR 9). Det rörde sig om en 4,8 meter bred västgavel samt delar av en norr och en sydsida som vid det tillfället var 2,1 meter långa. Grunden gick 0,6 meter djupt, var lagd i 4-5 skift av skifferhällar och klumpstenar (FIGUR 10). Den var lagd i dubbla rader och hela konstruktionen gav ett gediget intryck. Vid samråd med en av museets byggnadsantikvarier beträffande grunden sa han att konstruktionen visade att den burit ett hus med stor tyngd (Gullbrandsson 2013).

Vår förhoppning var att vi vid fortsatt utökning av schaktet österut skulle få fram resten av huset eller åtminstone en större del av det. Så blev tyvärr inte fallet. Det visade sig endast vara ett fåtal stenar som låg kvar och som vi tidigare inte haft framme, resten av husgrunden hade redan tagits bort (FIGUR 11). Vad det är som gjort

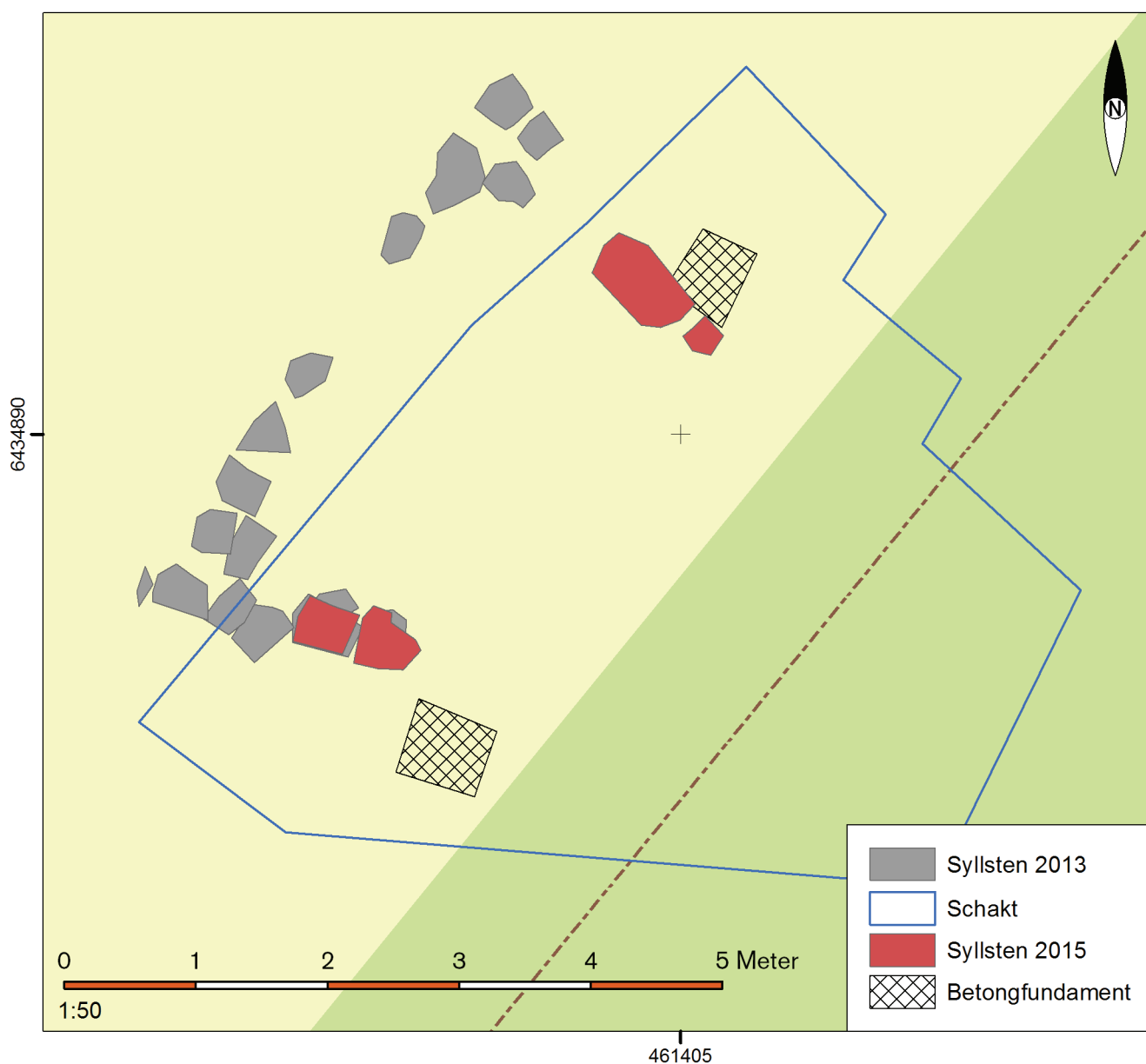
FIGUR 9. Husgrunden i plan, under förundersökningen 2013. Foto från nordväst.

FIGUR 10. Husgrunden i profil i kabelschaktet under förundersökningen 2013. Foto från norr.

att man valt att endast ta bort delar av huset är svårt att säga. Det kan röra sig om den botaniska trädgård som anlades på platsen och att man ville ge utrymme för den. Enligt Almqvist såldes tryckeri-byggnaderna efter att verksamheten lades ned i slutet av 1600-talet. Husen beboddes 1685 till 1693 men togs sedan bort av köparen (Almqvist 1965). Inga av dessa teorier stämmer dock överens med fyndmaterialet vi fann i rasmassorna och som är från 1800-tal. En förklaring kan vara att husgrunden från 1600-talet har återanvänts.

På planen över de bevarade syllstenarna kan man se att stenarna utmed det som tolkats som husets långsidor i norr och söder skevar något och inte är lagda i rät vinkel utifrån gaveln (FIGUR 11). Eventuellt kan de ha förskjutits något när huset revs eller monterades ned.

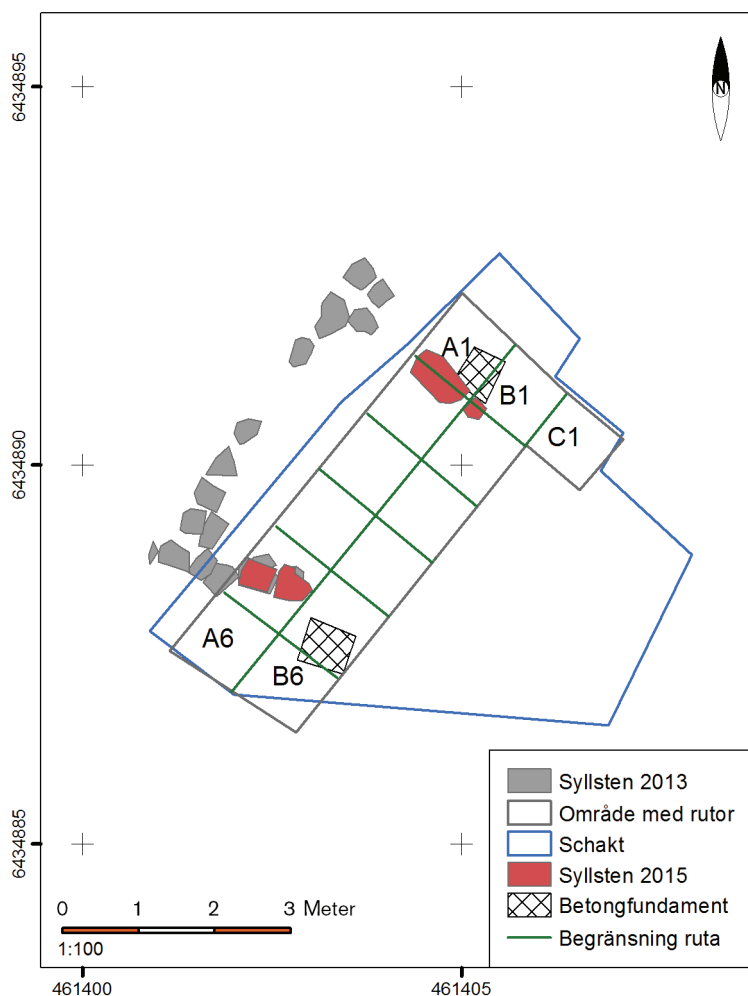

FIGUR 11. Plan över 2015 års undersökningsområde samt syllstenar från 2013 och 2015.

Rutorna

Ett system med 13 meterrutor markerades upp med snören. Först undersöktes de 6 rutorna som låg närmast vägen och som hade ett tjockare lager fyllnadsmassor. I dessa rutor togs inte hela fyllningen ned till sterilen bort. De fick nummer A1–6 från norr till söder. Sydöst om denna markerades sedan ännu en rad med 6 rutor som fick nummer B1–6 (FIGUR 12). Dessutom lades en ruta ensam längst i norr: C1. I de rutor som låg i raden B var lagret med fyllnadsmassor tunt och eleverna kom snart ned till den underliggande sterilen, som bestod av rödbrunt sandigt grus. Fynden i dessa rutor var få. Tidsmässigt visade det sig vara en lagom stor yta med 13 meterrutor att undersöka för 14 elever under 3 fältdagar.

Det var framförallt fyllnadsmassorna som vi undersökte och de fanns inuti grunden, inte utanför syllstenarna. Fyllnadsmassorna låg i ett 0,2–0,3 meter tjockt lager och bestod av stenar, framförallt skiffer, i storleken 0,08–0,3 meter, en stor del grus och med ett litet inslag av humus. Dessutom innehöll de kalkbruk och tegelkross från både tegelsten och taktegel. Fynden i fyllnadsmassorna bestod bland annat av spik, keramik, porslin och glas. Utanför grunden låg en fyllning av brun, något sandig humus.

FIGUR 12. Plan över rutsystemet.

FIGUR 13. Lagda hällar intill norra väggen. Foto från väster.

FIGUR 14. Lagda hällar intill södra väggen. Foto från öster.

Lagda hällar

Innanför de grundstenar som framkom vid undersökningen påträffades lagda stenhällar av skiffer i storleken 0,2 x 0,2 – 0,4 x 0,3 meter (FIGUR 13 OCH 14). De tolkades som resterna ett stengolv med tanke på att de låg väl avpassade i förhållande till varandra, samt på samma nivå. Det var dock endast utmed kanten mot syllstenarna som hällarna fanns.

Under den förundersökning som gjordes 2013 och som berörde den allra västligaste delen av huset påträffades inte samma typ av lagda stenar. Men där undersöktes inte heller fyllnadsmassorna och grävdes bort på samma sätt. Det är troligt att lagda hällar finns även där, under tegelkross, grus och sten.

Hällarna som tillhör golvet ligger orörda kvar. En av dem lyftes för att få fram en järnföremål, men lades sedan tillbaka igen.

Är detta grunden till tryckeriet?

Nej, tyvärr går det inte att fastställa att grunden vi undersökte har varit Per Brahes tryckeri. Under förundersökningen när den gedigna grunden påträffades, som visade på ett hus med stora tyngder, samt fyndet av en blyten, som pekar mot tillverkning av blytyper, var tolkningen att det fanns en stor chans att det verkligen var tryckeriet som vi hade stött på.

Undersökningen som gjordes hösten 2015 och framförallt fynden i de rasmassor som påträffades då pekar däremot mot en yngre byggnad. Tyvärr finns det inga historiska kartor som säkert märker ut platsen för tryckeriet. Det beror på att byggnaden, som tidigare nämnts, plockades ned redan under sent 1600-tal och därför inte har funnits på plats när mer detaljerade kartorna upprättades. För en diskussion om detta se nedan ”En boktryckare och ett tryckeri”.

FIGUR 15. Blytenen som framkom vid förundersökningen 2013.

En boktryckare och ett tryckeri

Var låg tryckeriet?

På de kartor som finns tillgängliga i Lantmäteristyrelsens och Lantmäterimyndighetens arkiv finns inte tryckeriet angivet (Ödeén 2014). Som tidigare nämnts finns i Almqvists bok om Kankel en tomt beskriven som låg väster om vägen mellan Kumlaby kyrka och tingshuset och som kallades *Tryckareträdgården* (Almqvist 1965). I Wilhelm Bergs bok *Visingsö jemte anteckningar om Visingsborgs grevskap* diskuteras också platsen för tryckeriet. Han skriver att det påstås ha legat på en plan på andra sidan vägen, från skolhuset (det vill säga tingshuset) räknat. När Berg var där fanns inga lämningar synliga på platsen eftersom den då var uppodlad, men tomten kallades *Boktryckarelyckan* (Berg 1885).

Via en fotnot i Almqvists bok har vi dock funnit en ingång till en för oss tidigare okänd karta. Den upprättades 1817 av Ad. Hammarlind och en kopia fanns på Skoklosters bibliotek. I fotnoten i Almqvists bok beskrivs hur Lundaprofessorn N.H. Sjöborg i sin *Samlingar för Nordens fornälskare* tar upp denna karta. Sjöborg återger, enligt Almqvist, hur Hammarlind flera gånger besökt ön och väster om vägen ”*midt för Gymnasium*” sett platsen där tryckeriet har legat ”*hwilken ännu kallas Boktryckare-trädgården*”. Hammarlind var tidigare elev vid Braheskolan på Visingsö och skrevs in där 1805. När man går till ursprungskällan Sjöborg beskriver han däremot hur Linné såg platsen där det Braheska boktryckeriet har legat (Sjöborg 1830). Det är dock troligt att både Hammarlind och Linné har varit där.

Den karta vi har att tillgå idag ritades utifrån originalet 14 år senare av Gustaf Berg år 1831. Han var då elev vid Skogsinstitutet och blev samma år ansvarig för ekplanteringen på Visingsö (Almqvist 1965).

FIGUR 16. Kartan från 1831 som markerar platsen för tryckeriet. Pilen visar "f". Kartan är beskuren.

På kartan kan man se platsen för *Gymnasium eller f.ordna Tingshuset* och väster om vägen finns en yta markerad med ett "f". I karttextens beskrivning står: *"Fordna Boktryckeriet, hwarefter Trädgården bär sitt namn"* (FIGUR 16). Extra intressant på den här kartan är också två hussymboler som angränsar till den botaniska trädgården och som ligger strax norr om denna. Det ena huset borde vara tingshuset, men det andra kan eventuellt vara huset som vi undersökt delar av. Kartans datering stämmer väl överens med de fynd vi fann bland rasmassorna. Det kan också vara så att man har utnyttjat en äldre grund, som en gång burit ett tryckeri, för att resa ett nytt hus. Det skulle i så fall förklara den gedigna grunden vi hade framme under förundersökningen samt blyfyndet. Detta stämmer dock inte överens med de historiska källorna. Ting står mot text.

Som det är nu kommer vi inte så mycket närmare svaret på var Per Brahes boktryckeri låg. Vägen som går i nord-sydlig riktning på öns höjdrön har haft den sträckningen så långt tillbaka vi kan se i kartmaterialet. I de historiska källorna och i kartan som Hammarlind upprättade kan man utläsa att boktryckeriet låg väster om vägen och resterna av den byggnad vi har undersökt ligger på andra sidan.

Boktryckare Johann Kankel

Johann Kankel föddes 1614 i Wolgast i Tyskland. Efter avslutad skolgång gick han i boktryckarlära och ansökte om tillstånd att få etablera sig som boktryckare i Danzig, där han arbetade som skolmästare och klockare. Möjligheten att få arbeta som boktryckare i Sverige infann sig och 1666 fick han tjänsten på Visingsö, hos greve Per Brahe och det som kom att kallas Visingsborgstryckeriet trots att det inte låg inom slottsområdet.

I Danzig lämnade han fru och barn, de kom efter ett par år senare. Det visade sig då att hans fru Rebecca var gravid när hon anlände till Sverige och eftersom de inte setts på två år försköts hon av Johann. Detta utmynnade sedan till en äktenskaplig strid, där Johann anklagade sin fru för äktenskapsbrott vilket Rebecca bestred. Fallet togs upp både i kyrklig och världslig rätt och präster var inblandade för att medla mellan parterna. I Almqvists bok finns turerna runt detta och den eventuella skilsmässan beskrivet på ett livfullt sätt. Det slutar dock med att paret försonas och de lever sedan tillsammans resten av livet.

Man får intrycket att Kankel var en hetlevrad man och han kom bland annat på kant med hauptmannen vid Visingsborg, Lars Jonsson. Jonsson anser att Kankel begär mer än han har rätt till enligt sitt kontrakt, dessutom att han har ett hetsigt humör (Larsson Haglund 2010). En dräng slutar också sin tjänst hos Kankel ”*för hans stora olåts skull*” (Almqvist 1965). Vid en fundering kring detta kan ett svar vara att hans humör berodde på att han handskades mycket med bly och att han eventuellt kan ha lidit av blyförgiftning. Han gjöt sina typer själv, hettade upp blyet och satt då i blyångorna. Det finns bland annat dokumenterat att krukmakarna i Jönköping hade ett fruktansvärt lynne och ofta kom i handgemäng (Haltiner Nordström 2008). De förekom ofta i domstolshandlingar eftersom de genom sitt häftiga humör hamnade i slagsmål och dispyter. Detta berodde på den dagliga hanteringen av bly till keramikglasyren. Symtomen av blyförgiftning var inte bara ett hetsigt humör utan kunde också ge förlamning, sömnlöshet, kramp, avmagring och blodbrist. Ett arbetsmoment som medförde inandning av bly var när man smälte blyet och inandades ångorna (Haltiner Nordström 2008 och där angiven referens).

Förutom som boktryckare var Kankel en skicklig träsnidare och provade också på stenhuggeri. Han översatte verk och författade dikter till bröllop och begravningar. Han skrev flera hyllningsskrifter till Per Brahe samt herdespel med sång (Almqvist 1965).

Vid Per Brahes död och reduktionen 1680 förändrades förhållandena för Visingsborgstryckeriet, produktionen fortsatte dock. Kankel blev erbjuden tjänsten som boktryckare vid Uppsala Universitet år 1686 vilket vittnar om att han var skicklig i sitt hantverk, men han avböjde på grund av sin höga ålder. Sommaren 1687 avled Johann Kankel.

Tryckeriet och dess produktion

Tryckeriet var i verksamhet 1666 till 1687 med Kankel som boktryckare och ett fåtal år därefter, men då med mindre produktion. När det startades fanns sammanlagt ett tiotal tryckerier i Sverige.

Vid starten förde Johann Kankel med sig en ekpress och troligen också matriser och annan typografisk utrustning. Det finns inga bevarade förteckningar över tryckeriets inventarier men notiser visar att det under vissa perioder var brist på olika typer. Till utrustningen hörde också en gjutugn och diverse instrument för gjutning. Det finns tyvärr inga spårade föremål kvar från Visingsborgstryckeriet. Inventeringen efter Kankels död tog dock tre hela dagar vilket pekar på att stilförrådet var ”*ej alltför blygsamt*” (Almqvist 1965).

I tryckeriet fanns en boktryckare, en bokbindare och en lärpojke. Det fanns också, vid behov, bönder som hjälpte till vid själva tryckningen, så kallade *tryckebönder*.

I tryckeriet trycktes resebeskrivningar/skildringar, krönikor, släktböcker, Per Brahe den äldres *Oeconomia*, husapotek- och läkebok (FIGUR 17) och latinska skolsånger. Sammanlagt trycktes 53 böcker på Visingsborgstryckeriet. Till detta ska läggas till noter, sorgeskrifter, personverser, bröllopsdikter med mera. Det finns exempel på välkomsthälsningar till Per Brahe som sattes i labyrinth i kvadrat- eller örningeform.

FIGUR 17. Husapotek och läkebok tryckt vid Visingsborgs tryckeri 1675.

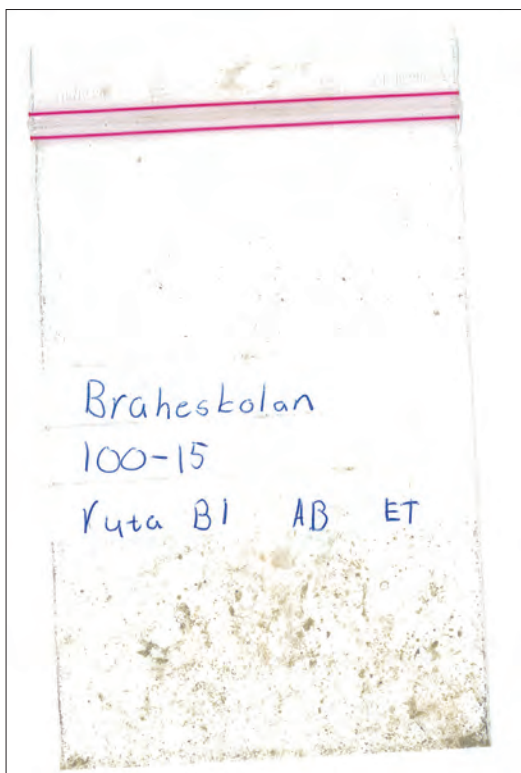
Upplagorna låg på mellan 400 och 1000 exemplar. Man tryckte cirka 300 ark på en arbetsdag, vilket jämfört med samtida tryckerier var något lågt. Men i denna tid ingick också sättningen, vilken Kankel själv gjorde (Almqvist 1965). Pappret kom från pappersbruket i Röttle och när vattentillgången i Röttleån var dålig försenades tryckningen. Även när tillgången på lump var sämre försenades pappersleveranserna. Pappret levererades i *ris* och ett ris innehöll 500

FIGUR 18. Labyrinttryck, satt av Johann Kankel, 1681. Detta är en gravskrift över Per Brahe.

FIGUR 19-20. Fynd från undersökningen. Ovan, kaffekanna. Nedan, spiktegel.

FIGUR 21. Exempel på hur fyndpåsar såg ut.

ark. Men man tog också papper från andra håll. Papperskvaliten var avgörande för en bra tryckning, så även kvaliteten på trycksvärta.

De dekorativa utsmyckningar som finns i Kankels tryck på paradsidor och slutvinjetter finns även i hans Danzig-tryck. Annars är det sparsamt med illustrationer i verken, ett fåtal har träsnitt.

Greve Per Brahe har till synes varit väl insatt i produktionen och han läste och granskade boktrycken. Han lämnade också synpunkter på kapitelindelning, marginaler och typografisk utformning, exempel på detta finns i brevväxling mellan Per Brahe och Johann Kinkel (Almqvist 1965).

Fynd

De fynd som påträffades vid rutgrävningen var alla sentida; från 1700-tal och fram till idag. Eftersom de inte tolkades som samtida med tryckeriet har de inte sparats på Jönköpings läns museum. Några av fynden har lämnats till Kumlabyskolan. Bland fynden fanns ett kaffepanna i järnplåt (FIGUR 19). Det hjärtformade hankfästet på kannan visar att den kan ha varit i bruk fram till sent 1800-tal (Ridderberg 2016). Dessutom framkom en bit så kallat spiktegel (FIGUR 20). Det har fått sitt namn efter att det har spikats fast på fasader och användes från sent 1700-tal och fram under 1800-talet (Franzén 2016). Under stenplattorna, som tolkades som delar av ett golv påträffades en sop- eller askskyffel (FIGUR 22). I fält, vid undersökningen skrev eleverna fyndpåsar och samlade in det som de fann i sina respektive rutor, allt enligt arkeologisk praxis (FIGUR 21).

Nedan följer en sammanställning av vem som arbetade i vilken ruta och vad de hittade:

Ruta A1, Othilia och Miina

Spik, porslin, flintgods, flaskglas.

Ruta A2, Agnes och Maya

Tegel, kalkbruk, skyffel.

Ruta A3, Adam och Wilhelm

Kalkbruk, fönsterglas, plåtbleck, kaffekanna, spiktegel.

Ruta A4, Pontus och Sam

Kalkbruk, tegel, bränd lera, flintgods, spik, fönsterglas, krampa i järn.

Ruta A5, Viggo och Arvid

Kalkbruk, bränd lera, spik.

Ruta A6, Nimon och Elias

Kalkbruk, fönsterglas, spik, plast, kapsyl, porslin.

Ruta B1, Alina och Ebba

Spik, flaskglas, fönsterglas, obränt ben.

Ruta B2, Agnes och Maya

Kalkbruk, smälta, järnföremål (oidentifierat).

Ruta B3, Viggo och Arvid

Kalkbruk, tegel, hästskosöm.

Ruta B4, Adam och Wilhelm

Fyndtom

Ruta B5, Adam och Wilhelm

Fönsterglas, kol

Ruta B6, Nimon och Elias

Fyndtom

Ruta C1, Anneli och Marianne

Tegel, fönsterglas, yngre rödgods. I denna ruta påträffades också, i norra kanten, en 0,7 x 0,2 meter stor stenpackning bestående av 10 stenar i två skift. Stenstorlek 0,1–0,15 meter. Stensamlingen ligger kvar.

FIGUR 22. Fynd från undersökningen. Sop- eller askskyffel.

Skolprojektet och förmedling

Det var klass 3-4-5-6 på Kumlabyskolan som var med och fick prova på att jobba som arkeologer, tisdag till torsdag, den aktuella septemberveckan. De kom kl. 8.30 och stannade till ungefär kl. 11.30. Vi var 14 elever, tre lärare och två arkeologer som jobbade tillsammans. På eftermiddagen hade vi andra grupper i andra åldrar.

För att underlätta arbetet hade vi delat in ytan i meterrutor (FIGUR 12). Vi försökte i så stor mån som möjligt låta eleverna arbeta som vi gör i vanliga fall; samla in fynd i påsar, hålla koll på var fynden hittades och i vilken påse de skulle läggas (FIGUR 21). De fick dokumentera på blanketter hur rutan och dess material såg ut (FIGUR

BESKRIVNING, RUTA		JÖNKÖPINGS LÄNS MUSEUM
Rut nr: A 5	Dnr: 60414	Dat/sign: 9/9-15 Vigg
BESKRIVNING		
Storlek och orientering 1x1 m/nor d Syd N/S		
Material och färg Mycket brun lod och grus		
Fynd tegel		
Prover		
Foto		
Skiss (baksidan)		

FIGUR 23. Exempel på hur en beskrivning av en meter-ruta såg ut.

FIGUR 24-26. Arbetsbilder, klass 3-4-5-6.

FIGUR 27-28. Arbetsbilder, klass 3-4-5-6.

FIGUR 29. Arbetsbild, klass 3-4-5-6.

23). Rent praktiskt handlade det om att skärsleva materialet upp i ett fyllfat, försöka hålla en jämn nivå och sedan allt eftersom sålla jorden. Vi gömde också järnföremål i dumphögarna och eleverna fick leta fram dessa med hjälp av metalldetektor.

För att bryta av ibland gick vi åt sidan med en mindre grupp och berättade lite om olika sätt vi arbetar på. Om hur vi inventerar i skogsmark, om olika analysmetoder som vi använder oss av och hur de fungerar. Vi hade också med historiska kartor som visade området där vi var. Platsen där vi hade vår undersökning är en fantastisk plats rent historiskt, våra fikapauser tog vi på norra gravfältets gravhögar och fick därmed en möjlighet att berätta om det och om järnåldern. Vi hade också med fynd från gravundersökningar på Visingsö och eleverna fick se exempel på hur brända ben och förhistorisk keramik ser ut. Alldeles intill undersökningsplatsen ligger museet på Visingsö och vi hade förmånen att besöka det och visa fynd från andra undersökningar på ön.

En vecka före utgrävningen besökte jag skolan och lärarna under ett personalmöte. Dagen innan vi började gräva besökte jag också den klassen som skulle komma till oss, mest för att de skulle ha sett

FIGUR 30. Arbetsbild, klass 3-4-5-6.

FIGUR 31. Arbetsbild, förskoleklassen.

mig och fått möjlighet att ställa frågor. Jag kunde också komma med tips på hur det är bra att vara klädd, vad vi skulle göra och så vidare.

Jag hälsade även på hos klass 1-2 och hos förskoleklassen som var en kortare stund vid utgrävningen. Klass 1-2 kom i två omgångar och var 10 + 11 elever. Förskoleklassen kom tillsammans med några från klass 1 och var 16 stycken. Dessutom var 7 stycken 5-åringar på besök och 8 stycken 3-4 åringar. Sammanlagt och i omgångar hade vi 94 barn som provade på att arbeta som arkeologer. Alla efter sin förmåga.

Vi hade också en visning för Braheskolans, Visingsö Folkhögskolas elever. Det blev på en annan nivå. Förutom en visning av själva undersökningen fick vi svara på frågor om vår utbildning, hur vi arbetar och varför man ska undersöka fornlämningar över huvudtaget. Varför är arkeologi viktigt? Eleverna från Braheskolan var 22 stycken.

På torsdagskvällen den 10 september, efter elevernas sista fältdag, hade vi en allmän visning kl 18. Den lockade 30 besökare (FIGUR 32).

Vi hade också en tidningsreporter på besök och den 11 september fanns en artikel om vårt skolprojekt i Jönköpingsposten (BILAGA 1).

FIGUR 32. Allmän kvällsvisning.

FIGUR 33. Arbetsbild, förskolan.

Utvärdering

Att gräva med barn

Inom det här projektet kunde vi hälsa på i skolan innan vi började gräva. Först en träff med personalen, sedan en stund i de olika klasser som vi skulle arbeta tillsammans med. Den här delen känns viktig. Barnen får ett ansikte och när vi startar upp ute i fält känns det tryggare för dem. Både personal och elever får också en chans att ställa frågor inför fältarbetet.

Rent pedagogiskt blev inte vårt undersökningsobjekt vad vi hade förväntat och eftersom större delen av grunden var bortgrävd blev lämningen något abstrakt för eleverna. Hade en större del av huset funnits kvar hade det varit lättare att visualisera ett hus och bygga

FIGUR 34. Arbetsbild, förskoleklassen köar till sållet.

upp en bild av hur det har sett ut en gång. Man bör vid projekt som detta ha ett konkret, lättförståeligt objekt att undersöka. Det är också en stor fördel om det kommer fynd. Det gör inte så mycket från vilken tidsperiod, det är ändå något att diskutera runt omkring. Hur det ligger, hur det hamnat där och vad man kan läsa ut från det.

Tidsmässigt tycker vi att det var en lagom lång tid med tre dagar à ungefär 3 timmar. Det finns barn som kan hålla på mycket längre än så, men det stora flertalet orkar inte hålla uppe koncentrationen mer än en förmiddag. Det är också lagom i förhållande till skoldagen. Man startar upp på morgonen och arbetar fram till lunch. Sen ska man förstås ha fikapaus tillsammans under arbetet. Nog så viktigt!

Vi hade 14 elever och 3 lärare med oss under dessa dagar. Det går inte att vara färre än två arkeologer. En behövs ständigt vid sållet, om man använder ett sånt. Det gäller också att hålla ett vakande öga över undersökningsytan. Dessutom får man frågor hela tiden, det är det som är meningen och då måste man också ha gott om tid att svara.

Ytan vi hade att undersöka var något för liten. Schaktet var 25 m², men den faktiska undersökningsytan var ungefär hälften. Vi fick rätta oss efter de förhållanden som var, men det hade varit bättre med lite mer fri yta mellan meterrutorna. I gengäld fick vi ytor där de mindre barnen kunde gräva fritt, utan risk att fornlämningen påverkades. För de allra minsta handlade det mest om att känna på redskapen, se hur jorden såg ut, hitta stenar och kanske en mask.

En praktisk sak att tänka på är att det är bra om lärarna har gruppindelningarna klara redan innan de kommer till grävplatsen. De vet vilka elever som arbetar bra tillsammans och vi behöver inte lägga tid på det när alla är sugna att komma igång. Det är också bra med två elever per grupp.

Det är bra om man har små ”vid sidan av uppgifter”, som äldre kartor, fynd att titta på eller kanske en metalldetektor att prova. Känner man att det blir lite stökigt i gruppen kan det vara bra att bryta ut en mindre grupp och göra något annat en stund.

Det är också viktigt att man som arkeolog får möjlighet att prata med alla elever, att alla känner att de är sedda. Gräver man tillsammans är det inte så svårt att småprata lite även om man är blyg inför nya människor. Man har något att diskutera omkring, något gemensamt.

Det allra viktigaste är att eleverna och barnen får med sig en ny, rolig erfarenhet av arkeologi. Att vi sedan får möjlighet att skicka med kunskap och att de lär sig något nytt på vägen är ett plus.

För oss arkeologer är det också lärorikt att arbeta med barn. Allt ställs på sin spets. Vi får frågor vi aldrig kunde föreställa oss och måste argumentera varför vi gör som vi gör. Det är otroligt roligt att gräva tillsammans i ett skolprojekt!

Att gräva med arkeologer

Vi har bett att få in synpunkter från elever och personal på Kumlabyskolan för att ta med oss dessa till framtida liknande projekt.

Nedan följer tankar och diskussioner från förskoleklassen och klass 3-4-5-6.

Några reflektioner från eleverna i klass 3-4-5-6 på Kumlabyskolan efter höstens utgrävningar vid Braheskolan.

- Alla elever vill gärna vara med om ett liknande projekt igen.
- Det var riktigt kul att gräva och sen hitta ett gammalt föremål, murstenar eller kol.
- Bra att man kunde fråga Anna om allting.
- Toppen att vara med Anna och Susanne och gräva.
- Det var så spännande att sila varje gång.
- Vi hittade ju lite ben och mycket sten.
- Man vet aldrig vad man kan hitta.

Några svar på frågan "Vad lärde du dig?"

- Hur arkeologer arbetar.
- Att det tar lång tid och att man måste ha tålamod.
- Att man kan få lära sig vilken tid föremålen kommer ifrån.
- Att det kostar mycket pengar med utgrävningar.
- Att man måste skriva rapporter.
- Att man kan ta prover på föremålet och få veta hur gammalt det är. (Diskussion kring kol 14-metoden).
- Att man kan jämföra med andra föremål.
- Att man delar upp området i rutor.
- Samarbete.

Lärarna tyckte att det var fint att kunna få arbeta "på riktigt" och inte bara jobba i böcker i klassrummet.

På nästa sida är det brev som vi fick från förskoleklassen ett par veckor efter vår undersökning. Där beskrivs hur de fått lära sig vad en arkeolog är.

Hej Anna!

Här kommer lite funderingar från oss om vad en arkeolog gör. Ingen av barnen visste vad en arkeolog var. Men som du ser så har de lärt sig av att vara på plats och själva praktisera som arkeologer, det var mycket uppskattat. De lekte arkeologer i sandlådan senare på eftermiddagen.

Så här svarade barnen på frågan innan du hade varit hos oss.

Vad är en arkeolog?

Här är f-klassens förslag.

Någon som jobbar med träd.

En som räddar någon från att drunkna.

Någon som hjälper andra att lära sig.

Medhjälpare till polis.

En lärare som lär barn.

Någon som har verktyg att arbeta med träd.

Jag fick följande svar när vi varit vid utgrävningarna.

Dom gräver.

Borstar av saker som de hittar när de gräver.

Tar reda på det som händer bakåt i tiden.

Tack för att vi fick vara med!

Med vänlig hälsning F-klassen och Siw

FIGUR 35. Brevet från förskoleklassen och deras funderingar på vad en arkeolog är.

Sammanfattning

I samband med ett skolprojekt som heter "Brahes boktryckeri?" har en arkeologisk undersökning genomförts av husgrund Visingsö RAÄ 197. Undersökningen gjordes tillsammans med elever och barn vid Kumlabyskolan på ön.

Vid undersökningen påträffades delar av den husgrund som framkom vid en förundersökning 2013. Fyllnadsmassorna vid grunden undersöktes och lagda stenhällar påträffades som kan vara resterna av ett golv.

Fyndmaterialet som framkom var från 1800-talet och teorin att det var Per Brahes boktryckeri som legat på platsen kunde inte fastställas.

Åtgärdsförslag

Under skolprojektet undersöktes endast rasmassorna och fyllnads-
massorna vid sidan av husgrunden. Konstruktionen ligger kvar
och täcktes över efter projektets slut. Fornlämningsstatus kvarstår.

FIGUR 36. Den färdigundersökta ytan.

Administrativa uppgifter

Länsstyrelsens dnr:431-4613-2015
 Länsstyrelsens beslutsdatum:2015-07-01
 Jönköpings läns museums dnr:100/2015
 Rapport- och fältansvarig:Anna Ödeén
 Fältpersonal:Susanne Haltiner Nordström
 och Anna Ödeén samt 14 elever
 från klass 3-6, Kumlabyskolan
 Fältarbetstid:2015-09-07–2015-09-11
 Län:Jönköpings län
 Kommun:Jönköpings kommun
 Socken:Visingsö socken
 Fastighetsbeteckning:Kumlaby 10:1
 Belägenhet:64E 3gS
 Koordinater:N:6434890 E:461403
 Koordinatsystem:SWEREF 99 TM
 Undersökningsyta:25m²
 Fornlämningsnummer:RAÄ 197
 Fornlämningstyp:Husgrund
 Tidsperiod:Historisk tid
 Tidigare undersökningar:Dnr 100/2013

Dokumentationsmaterialet förvaras i Jönköpings läns museums arkiv.

Referenser

Tryckta källor

- Agertz, J. 2008. *Om ortnamn i Jönköpings län*. Småländska kulturbilder 2008. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och stiftelsen Jönköpings läns museum. LXXXVII. Jönköping.
- Almqvist, S. 1965. *Johann Kankel, Per Brahes boktryckare på Visingsö*. Uppsala.
- Berg, W. 1885. *Visingsö jemte anteckningar om Visingsborgs grevsakp*. Göteborg.
- Gustafsson, A. 1997. Visingsö - skatten i Vättern. *Det nära förflutna - om arkeologi i Jönköpings län*. Red. Nordström, M. & Varenius, L. Småländska kulturbilder 1997. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och stiftelsen Jönköpings läns museum LVIII. Jönköping.
- Hjort, i. 1987. Naturen på Småländska höglandets hjässa. *Jönköpings läns historia*. Red. Rydén, J. Småländska kulturbilder 1986-87. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och stiftelsen Jönköpings läns museum LVIII. Jönköping.
- Haltiner Nordström, S. 2008. *Krukmakarna Banck. Inför byggnation inom kvarteret Dromedaren 1 och 2 RAÄ 50, Jönköpings stad. Kristine församling i Jönköpings kommun Jönköpings län*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2008:97. Jönköping.
- Kilander, S. 1991. Red. Claesson, A M. *J A Gyllenhaals resa till Visingsö 1775*. Jönköpings läns museum. Jönköping.
- Larsson Haglund, I. 2010. *Högvälborne Greve Nädigaste Herre. En studie av Lars Jonsson Lagerbergs brev till Per Brahe den yngre åren 1643–1675*. Stockholm.
- Riksantikvarieämbetet 1990. *Riksintressanta kulturmiljöer i Sverige*. Förteckning. Underlag för tillämpning av naturresurslagen 2 kap 6§. Stockholm 1990.
- Sjöborg, N.H. 1830. *Samlingar för Nordens Fornälskare*. Tredje Tomen. Stockholm.
- Ödeén, A. 2012. *Bytomt på Kumlaby 10:2. Arkeologisk förundersökning inom fastigheten Kumlaby 10:2, Visingsö socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2012:34. Jönköping.
- Ödeén, A. 2014a. *Hus och härdar på Visingsö. Arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning av RAÄ 4:1 m.fl. inför nedläggning av bredband, Visingsö socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2014:28. Jönköping.
- Ödeén, A. 2014b. *Nyupptäckta gravar vid norra gravfältet. Arkeologisk förundersökning vid Braheskolan inom fornlämningsområde till RAÄ 11:101 och 11:102, Visingsö socken i Jönköpings kommun, Jönköpings län*. Jönköpings läns museum. Arkeologisk rapport 2014:45. Jönköping.

Muntliga källor

Franzén, A. 2016. Byggnadsantikvarie. Jönköpings läns museum.
Gullbrandsson, R. 2013. Byggnadsantikvarie, Jönköpings läns museum.
Ridderberg, M. 2016. Verksamhetsutvecklare, samlingar. Jönköpings läns museum.

Arkiv

Jönköpings läns museum.

Uppdragsregistret. Databas över arkeologiska uppdrag i Jönköpings län.

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, FMIS, Fornsök: <http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>.

Kartunderlag

Från Skoklostersamlingen.

”Karta öfver Antiqviteterne på Wisingsö. Författad år 1817 Ad: Hammarlind. Copierad år 18 17/6 31 af Eleven vid Kongl Skogs Institutet Gustaf Berg”

Bilaga 1 Artikel i Jönköpingsposten 2015-09-11

Unga arkeologer lär sig öns historia

VISINGSÖ Kan det vara resterna efter Johann Kankels 1600-talstryckeri som har hittats intill Braheskolan? Under veckan har elever på Kumlabyskolan hjälpt länsmuseets arkeologer i arbetet.

- Jag stod här och grävde och så kom den här upp. Jag visste först inte vad det var, säger Alina, 11 år.

Hon håller upp en rostig gammal spik.

- Jag trodde att det var en mask! säger klasskompisen Ebba.

De går i klasserna 3 till 6 på Kumlabyskolan, under veckan har de arbetat i grupper med en utgrävning nära Braheskolan.

Arkeologen Anna Ödéén från Jönköpings länsmuseum berättar att spiken inte alls är så oansenlig som den kan verka.

Den är handsmidd och kanske från 1700-talet. Hon leder arbetet tillsammans med kollegan Susanne Nordström, eleverna får lära sig både fakta om öns historia och om yrket.

- De jobbar precis som vi arkeologer gör, säger Anna Ödéén.

Barnen använder sig av metalldetektorer, borstar och skärslivar - ett verk-

Barn i klass 3-6 på Kumlabyskolan grävde på fyndplatsen i onsdags, de hittade bland annat spikar och benbitar. Kanske finns det rester efter ett boktryckeri från 1600-talet på platsen.
Foto: OLA PILHEM

tyg som ser ut precis som en tårtspade.

Det som de tycker är intressant stoppar de ned i små plastpåsar där de också antecknar lite detaljer om fyndet. De är nyfikna, de har till och med hittat benbitar.

- När får vi veta vad det är för saker vi har hittat? Det har varit jätteroligt i

alla fall! säger Wilhelm i klass 5.

Bakgrunden till arbetet är att öbon Anna Ödéén vid ett tidigare tillfälle hittat en mur och rester av bly på platsen. Det gjorde henne nyfiken.

- Vi vet att det har legat ett tryckeri här på 1600-talet.

Mycket var söndergrävt

men de har hittat rester av ett hållgolv som tyder på att varit en verkstad.

- Det känns extra kul att skolbarnen får vara med och gräva fram sin egen historia.

I samband med skolprojektet fick hon och kollegorna möjlighet att undersöka detta. En grävmaskin tog bort det översta lagret

jord, sedan har arkeologerna och barnen hjälpts åt. Projektet omfattar barn i alla åldrar, från förskolan och uppåt. Förhoppningen är att det ska genomföras fler liknande projekt på andra håll i länet.

Ola Pilhem

036-30 40 98

ola.pilhem@jonkopingsposten.se

Susanne Nordström och Anna Ödéén, arkeologer vid Jönköpings länsmuseum, har bland annat med sig ett såll så att de kan sikta jorden.

Ett bidrag från Sparbanksstiftelsen Alfa på 30 000 kronor har gjort det möjligt att finansiera utgrävningen.

I Kumlaby på Visingsö finns en spännande husgrund. Utifrån hur den ser ut och fynd som har gjorts har frågan ställts om det inte är grunden efter Per Brahes boktryckeri som ligger på platsen.

I ett skolprojekt tillsammans med Kumlabyskolan på ön undersöktes grunden i september 2015 och under några dagar grävde elever och arkeologer tillsammans. I denna rapport kan ni läsa om resultaten från undersökningen. Var det Per Brahes boktryckeri vi undersökte?

